© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

OGAHIY TARIXIY ASARLARIDAGI TASAVVUFIY ISTILOHLARDA LEKSIK-SEMANTIK JARAYONLAR

Alimova Sabohat Saparbayevna
Urganch shahri 26-maktab o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot XIX asr Xorazm adabiy va tarixshunoslik muhitining yirik vakili Muhammad Rizo Ogahiyning tarixiy nasriy asarlaridagi tasavvufiy istilohlarning leksik-semantik transformatsiyasi va taraqqiyot jarayonlarini o‘rganishga bag‘ishlanadi. Tadqiqotda shoir va tarixchining "Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix" va "Jome’ ul-voqeoti sultoni" kabi tarixiy xronikalarida qo‘llangan irfoniy-tasavvufiy terminlarning poetik va falsafiy muloqotdan rasmiy-tarixiy hamda ijtimoiy-siyosiy kontekstga ko‘chish jarayonlari tahlil etilgan. Natijalar Ogahiy tarixiy asarlarida tasavvufiy leksikaning desakralizatsiya, semantik kengayish, metafora va uslubiy siljish kabi hodisalarga uchraganini ko‘rsatadi. Ushbu maqola mumtoz matnshunoslik, tarixiy leksikologiya va ilmiy terminologiya tadqiqida muhim amaliy hamda nazariy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Ogahiy, tarixiy nasr, tasavvufiy istilohlar, leksik-semantik jarayonlar, semantik siljish, desakralizatsiya, irfoniy leksika.

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению лексико-семантических трансформаций и процессов развития мистических терминов в исторических прозаических произведениях Мухаммада Ризы Огахи, видного представителя хорезмской литературной и историографической среды XIX века. В исследовании анализируются процессы миграции мистических терминов, используемых в исторических хрониках поэта и историка, таких как «Рияз уд-давла», «Зубдат ут-таворикс» и «Джоме' уль-вакеоти султани», из поэтического и философского диалога в официально-исторический и социально-политический контексты. Результаты показывают, что в исторических произведениях Огахи мистический лексикон претерпел такие явления, как десакрализация, семантическое расширение, метафорический и стилистический сдвиг. Данная статья имеет важное практическое и теоретическое значение в изучении классического текстологии, исторической лексикологии и научной терминологии.

Ключевые слова: Осознание, историческая проза, мистические термины, лексико-семантические процессы, семантический сдвиг, десакрализация, мистический лексикон.

Abstract. This study is devoted to the study of the lexical-semantic transformation and development processes of mystical terms in the historical prose works of Muhammad Riza Ogahi, a prominent representative of the Khorezm literary and historiographical environment of the 19th century. The study analyzes the processes of migration of mystical-mystical terms used in the historical chronicles of the poet and historian, such as "Riyaz ud-dawla", "Zubdat ut-tavorix" and "Jome' ul-vaqeoti sultani", from poetic and philosophical dialogue to official-historical and socio-political contexts. The results show that in Ogahi's historical works, mystical lexicon has undergone such phenomena as desacralization, semantic expansion, metaphor and stylistic shift. This article is of significant practical and theoretical importance in the study of classical textual studies, historical lexicology and scientific terminology.

© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

Keywords: Awareness, historical prose, mystical terms, lexical-semantic processes, semantic shift, desacralization, mystical lexicon.

XIX asr Xiva xonligi madaniy hayotida adabiyot va tarixshunoslik o‘zaro uzviy bog‘liqlikda rivojlandi. Bu davrning eng ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan biri – davlat munshiysi, tarixchi va shoir Muhammad Rizo Ogahiydir. Ogahiy o‘zining tarixiy nasriy asarlarida Xorazm hukumronligi, xonlar va a’yonlar faoliyati, ijtimoiy-siyosiy voqealar hamda xalq hayotini xronologik tartibda bayon etgan.

O‘zbek mumtoz tilshunosligi va manbashunosligida badiiy she’riyatdagi tasavvufiy leksika atroflicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, tarixiy nasrda, xususan, rasmiy va hujjatli matnlarda irfoniy istilohlarning qo‘llanilishi hamda ularda yuz bergan leksik-semantik jarayonlar yetarlicha tadqiq etilmagan. Klassik tasavvufiy istilohlar (masalan: pir, murshid, fano, tavajjuh, barakat, xirqa, futuvvat, ixlos) dastlab sof ma’naviy-ruhiy holatlar va mistik tajribalarni ifodalagan bo‘lsa, Ogahiyning tarixiy asarlarida ushbu birliklar dunyoviy, siyosiy, ijtimoiy va diplomatik hodisalarni tavsiflash uchun unumli qo‘llangan. Mazkur makolaning maqsadi – Ogahiyning tarixiy nasrida tasavvufiy istilohlarda yuz bergan leksik-semantik hodisalarning ichki mexanizmlari va semantik yo‘nalishlarini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot jarayonida Ogahiyning "Riyoz ud-davla", "Zubdat ut-tavorix" hamda "Jome’ ul-voqeoti sultoni" nomli tarixiy-hujjatli manbalarining ilmiy-tanqidiy matnlari asasiy material sifatida olindi. Metodologik baza sifatida qiyosiy-tarixiy, leksik-semantik, kontekstual tahlil hamda lingvistik deskripsiya (tavsiflash) metodlaridan foydalanildi.

Manbalardagi tasavvufiy istilohlar avvalo ularning an’anaviy irfoniy-badiiy ma’nolari (denotativ va konnotativ) bilan qiyoslandi. So‘ngra tarixiy matn kontekstida mazkur so‘zlarning qanday amaliy va pragmatik ma’no kasb etgani semantik komponentlar tahlili (componential analysis) orqali ajratib ko‘rsatildi. Istilohlarda yuz bergan o‘zgarishlar semantik ko‘chish va uslubiy siljish turlari bo‘yicha klassifikatsiya qilindi.

Ogahiy tarixiy asarlarining tilini tahlil qilish natijasida tasavvufiy istilohlarda uchta asosiy leksik-semantik jarayon va hodisa aniqlandi. Desakralizatsiya va ijtimoiy-siyosiy semantik siljish. Diniy-irfoniy doirada muqaddas (sakral) deb qaralgan ko‘plab istilohlar Ogahiy tarixiy nasrida dunyoviy davlatchilik va harbiy-siyosiy hayot hodisalarini ifodalashga yo‘naltirilgan. Masalan, "tavajjuh" istilohi tasavvufda piri komilning mureedga bo‘lgan ma’naviy-ruhiy e’tiborini anglatgan bo‘lsa, tarixiy matnlarda xonning o‘z fuqarosiga, amaldorga ko‘rsatgan siyosiy iltifoti, martaba berishi yoki moddiy in’omini anglatish uchun qo‘llangan. Shuningdek, "ixlos" so‘zi Ilohga bo‘lgan sof e’tiqod ma’nosidan siljib, fuqaro yoki saroy a’yonlarining hukmdorga bo‘lgan siyosiy sadoqati va bo‘ysunishini ifodalashga xizmat qilgan.

Semantik ko‘lamning kengayishi va metaforizatsiya. Tasavvufiy leksikaning ko‘plab vakillari tarixiy voqealarni va shaxslar xarakterini emotsional-ekspressiv baholash vositasiga aylangan. Olib borilgan tahlillar "fano" (yo‘qlik, nafsni yo‘qotish) istilohining tarixiy tekstlarda dushman qo‘shinining tamomila tor-mor etilishi yoki biror shaharning vayron bo‘lishi ma’nosida qo‘llanganini ko‘rsatdi. Tasavvufiy "xarobot" (ma’rifat va ma’naviy poklanish maskani) tushunchasi esa tarixiy xronikada to‘g‘ridan-to‘g‘ri urush natijasida xonavayron bo‘lgan hududlarni anglatish uchun funksionallashgan.

Unvon va maqomlar leksikasining institutsionalizatsiyasi. Tarixiy manbalarda "murshid", "pir", "shayx", "qutb" kabi tasavvufiy maqom ko‘rsatkichlari faqatgina ma’naviy rahbarlarni emas, balki saroyda va davlat boshqaruvida rasmiy mavqega ega bo‘lgan, diplomatic missiyalarni bajargan va

© 2026 International Conference on Multidisciplinary Sciences and Innovations . All Rights Reserved.

siyosiy qarorlarga ta’sir o‘tkazgan diniy-siyosiy arboblarning unvoni sifatida qayd etilgan. Mazkur birliklar tarixiy va huquqiy maqomni ifodalovchi terminologik xarakter berilgan.

Ogahiyning tarixiy nasridagi leksik-semantik jarayonlar shuni ko‘rsatadiki, XIX asrda o‘zbek adabiy va rasmiy tili o‘zaro zich aloqada bo‘lgan. Tasavvufiy istilohlarning tarixiy matnga ko‘chishi shunchaki bezakdorlik yoki uslubiy takalluf natijasi emas. Bu hodisa ikki muhim omil bilan izohlanadi:

Birinchidan, dunyoqarashiy davomiylik. XIX asr Xiva xonligida davlat mafkurasi va ijtimoiy shuur tasavvufiy-islomiy dunyoqarash bilan sug‘orilgan edi. Hukmdor hokimiyatini legitimlashtirish va uni muqaddaslashtirish uchun tasavvufiy leksik koddanoq unumli foydalanilgan. Hukmdorning harakati "karomat", "tavajjuh", "himmat" va "inoyat" kabi tushunchalar orqali tavsiflanib, uning ilohiy va ma’naviy quvvatga ega ekanligi targ‘ib etilgan.

Ikkinchidan, uslubiy va semantik ehtiyoj. Tarixiy voqealarni, murakkab ruhiy-siyosiy holatlarni, g‘alaba va mag‘lubiyatlar sababini tushuntirishda an’anaviy rasmiy-devon tili yetarsiz bo‘lgan o‘rinlarda tarixchi shoir tasavvufiy tilning serqirra va boy semantik potensialiga murojaat qilgan. Natijada irfoniy leksika o‘zining sof metafizik qobig‘idan chiqib, rasmiy-uslubiy va ijtimoiy-falsafiy doirada yangi semantik vazifalarni kasb etgan. Bu esa o‘zbek adabiy tilida terminologik va leksik qatlamlarning moslashuvchanligini hamda semantik taraqqiyot imkoniyatlari yuqori bo‘lganini isbotlaydi.

Ogahiy tarixiy asarlaridagi tasavvufiy istilohlar tahlili o‘zbek tili tarixida leksik-semantik tizimning dinamik rivojlanganini ko‘rsatadi. Irfoniy birliklarning tarixiy nasrda desakralizatsiyaga uchrashi, ma’no ko‘lamining kengayishi va siyosiy-ijtimoiy tus olishi Ogahiyning individual stilistik mahorati hamda XIX asr adabiy tilining o‘ziga xos xususiyatidir. Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek tili tarixiy leksikologiyasi, manbashunoslik va mumtoz matnlarning semantik izohli lug‘atlarini tuzishda amaliy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ogahiy. Riyoz ud-davla (Neshriyotga tayyorlovchi va mas’ul muharrir: A. Ahmedov). – Toshkent: Fan, 1977.
2. Ogahiy. Zubdat ut-tavorix. – Toshkent: Fan, 1998.
3. Hakimov, M. O‘zbek mumtoz she’riyatining tasavvufiy leksikasi va semantikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
4. Jumaxojayev, T. O‘zbek tarixiy nasri tili va uslubi. – Toshkent: Universitet, 2005.
5. Eshonqulov, J. Irfoniy poetika va matn semantikasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2018.